

Op naar de *third way* binnen de Nederlandse sociaaldemocratie?

Een onderzoek naar de argumentatie van de Partij van de Arbeid in het parlementaire debat omtrent sociale zekerheid (1973-1994).

Student: Justin Bergwerff (1069276)

Begeleider: Dr. T.P. Louwerse

Universiteit Leiden / Leiden University
Faculteit Sociale Wetenschappen
Instituut Politieke Wetenschap

Voorjaarssemester 2013
Definitieve versie

Bachelorproject Justin Bergwerff

Aantal woorden, exclusief voorkant, tabellen, referentielijst en appendices, inclusief samenvatting en *in text*-referenties: 9.085 woorden

SAMENVATTING

In dit onderzoek is de vermeende transitie onderzocht van traditionele sociaaldemocratische argumentatie in het parlementaire debat over sociale zekerheid naar *third way*- of zelfs neoliberale argumentatie. Aan de hand van drie kernargumenten per politieke ideologie is onderzocht welke vorm van argumentatie het parlementaire debat overheerste. Gekozen is voor de parlementaire debatten over de regeringsverklaringen van de kabinetten Den Uyl (1973-1977), Lubbers III (1989-1994) en Kok I (1994-1998) om te onderzoeken of de argumentatie in de loop der tijd veranderde. Er is gekozen voor het debat over de regeringsverklaring en niet de regeringsverklaring zelf, omdat juist uit het parlementaire debat blijkt of de PvdA een beleidspunt van harte onderschrijft of dat zij toegeeft dat het een resultaat is van de onderhandelingen en het bewuste punt aan de coalitiepartner(s) heeft gegund.

In de analyse is een duidelijk onderscheid gemaakt tussen sociaaldemocratische principes en het beleid dat hieruit voortvloeit. Door debatanalyse is duidelijk geworden dat traditionele sociaaldemocratische principes als solidariteit en sociale rechtvaardigheid leidende constanten zijn gebleven die in elk debat zijn aangeprezen als richtsnoer voor het beleid. Op het beleidsvlak heeft de PvdA echter wel degelijk een transitie ondergaan. Voorbeelden hiervan zijn aanpassingen aan de polisvoorwaarden van sociale zekerheid, marktwerking in de uitvoering ervan en meer in het algemeen een activerend arbeidsmarktbeleid. Deze maatregelen, waarvan Lubbers III de basis legde, zijn ingevoerd omdat de sociaaleconomische omstandigheden hen daartoe noopten. Daarbij werden de laagste inkomens echter wel zoveel mogelijk ontzien en werden de sociaaldemocratische idealen zodoende niet uit het oog verloren.

Uit de debatanalyse valt moeilijk te concluderen dat de PvdA een neoliberale koers heeft ingeslagen. Duidelijk is echter wel dat de PvdA haar beleid meerdere malen heeft gewijzigd, om de sociaaldemocratische politiek aan te passen aan de tijdsafhankelijke omstandigheden. Deze combinatie van constante sociaaldemocratische doelen met variabel beleid vormen de kern van de *third way* en tegelijk het toonbeeld van de ontwikkeling van de PvdA in de laatste decennia van de vorige eeuw.

“

Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.

”

Wim Kok (PvdA), minister-president van Nederland, 1994-2002

1. INLEIDING

Op 22 augustus 1994 werd het eerste kabinet onder leiding van Wim Kok (PvdA) beëdigd. Na een volle ambtstermijn gunde de kiezer de coalitie van PvdA, VVD en D66 een tweede termijn. Uiteindelijk viel het tweede kabinet-Kok op 16 april 2002, een maand voor de reguliere Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei, vanwege de conclusies uit het NIOD¹-rapport over de val van Srebrenica. Acht jaar lang was ‘paars’, de combinatie van sociaaldemocratisch rood en liberaal blauw, de spil van de Nederlandse politiek. Deze periode ging gepaard met ongekennde economische voorspoed. Na de grote polarisatie tussen links en rechts in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw werden de jaren '90 gekenmerkt door politieke consensus. De liberalen en sociaaldemocraten, die hiervoor elkaars gezwoeren vijanden waren, bleken in staat overeenstemming te bereiken op tal van sociaaleconomische kwesties.

Maar wat bedoelde premier Kok met “het afschudden van de ideologische veren” binnen zijn partij? Betekende dit dat de PvdA afstand had genomen van de radicale ideeën van NieuwLinks en overige maoïstische of communistische ideeën binnen de partij? Of betekende dit dat de PvdA naar rechts opschoof en zodoende qua sociaaleconomische beleidspositie dichterbij de VVD gepositioneerd werd? Het laatste, een vermeende neoliberale koers van de PvdA aan het einde van de vorige eeuw, wordt vaak gesuggereerd. Pennings stelt niet voor niets dat sociaaldemocratische partijen sinds de jaren '70 in neoliberale richting zijn opgeschoven (Pennings 1999, 743). Het doel van dit onderzoek is om te onderzoeken in hoeverre de Europese sociaaldemocratische koerswijziging die Pennings constateert ook van toepassing is op de argumentatie van de PvdA in het parlementaire debat over sociale zekerheid.

De koerswijzigingen die zich binnen de Europese sociaaldemocratische partijen in de laatste decennia van de 20^e eeuw voordeden zijn ook wel bekend geworden als de zogenaamde “*third way*”, een benaming voor de gulden middenweg tussen de

¹ Een overzicht van deze en alle andere in dit onderzoek gebruikte afkortingen en hun betekenis zijn opgenomen in appendix 1.

traditionele sociaaldemocratie en het neoliberalisme (Huo 2009, 21). In dit onderzoek zal middels debatanalyse getracht worden te achterhalen in hoeverre er binnen de argumentatie van de PvdA in het parlementaire sprake is van een koersverandering richting *third way*- of zelfs neoliberale argumentatie. Op die manier kan bepaald worden of deze mogelijke koerswijziging in de argumentatie een afspiegeling is van de bovenstaande trend. Is hier sprake van en vanaf wanneer? Wat zijn de kenmerken van sociaaldemocratische, neoliberale of *third way*-argumentatie? Heeft de PvdA inderdaad haar traditionele sociaaldemocratische principes vervangen door neoliberale uitgangspunten? Of zijn de traditionele sociaaldemocratische waarden van kracht gebleven en heeft de partij enkel nieuwe beleidsmaatregelen ondersteund om deze waarden te realiseren?

Uit deze vragen kan de volgende onderzoeksvraag worden afgeleid: *“In hoeverre is er tussen de jaren '70 en '90 van de vorige eeuw binnen de Partij van de Arbeid een transitie zichtbaar van traditioneel sociaaldemocratische naar neoliberale argumentatie in het parlementaire debat over sociale zekerheid en welke verklaringen zijn hiervoor te geven?”* Over de *third way* en de vermeende neoliberalisering van de sociaaldemocratie in het algemeen is al veel geschreven, zoals door Giddens (1998 en 2000), Pennings (1999) en Klitgaard (2007). Zij concluderen dat er een beleidsmatige transitie heeft plaatsgevonden van traditioneel sociaaldemocratisch beleid naar *third way*-beleid. Ook over het specifieke geval van de Partij van de Arbeid is al veel (internationaal) onderzoek gedaan, zoals door Cox (1998), Green-Pedersen *et al* (2001), Pels (2002) en Schumacher (2012). Ook zij beamen de hierboven genoemde trend.

Dit huidige onderzoek verschilt in die zin van vorig onderzoek dat de focus volledig ligt bij de argumentatie in het parlementaire debat in plaats van verkiezingsprogramma's of regeerakkoorden. In het Nederlandse politieke systeem, dat zich kenmerkt door een meerpartijenstelsel met coalitieregeringen, is het regeringsbeleid dikwijls een compromis tussen verschillende politieke partijen. Partijen kunnen zelden hun hele verkiezingsprogramma realiseren, maar moeten logischerwijs concessies doen aan hun regeringspartner(s) (Hague en Harrop 2010, 327-329). In dit

onderzoek is bewust gekozen voor het debat over de regeringsverklaring en niet de regeringsverklaring zelf, omdat juist uit het parlementaire debat blijkt of de PvdA een beleidspunt van harte onderschrijft of dat zij toegeeft dat het een resultaat is van de onderhandelingen en het bewuste punt aan de coalitiepartner(s) heeft gegund. Voor dit onderzoek is dus juist de aard van de argumentatie in het parlementaire debat in de loop der tijd relevant. Op die manier zou men dit onderzoek als een empirische test van een reeds in de literatuur breed gedragen trend kunnen beschouwen.

2. THEORETISCH KADER

In 1998 publiceerde Anthony Giddens, adviseur van de voormalige Britse premier Tony Blair (*Labour*), het boek “*The Third Way. The Renewal of Social Democracy*”. Giddens constateert dat er binnen de sociaaldemocratie een omslag heeft plaatsgevonden na een lange periode waarin wereldwijd de filosofie van de vrije markt prevaleerde, met president Reagan in de Verenigde Staten en premier Thatcher in Groot-Brittannië als belangrijkste boegbeelden. Na een lange tijd van oppositie kwamen in de jaren '90 van de vorige eeuw verschillende sociaaldemocratische leiders aan de macht, zoals Blair (Groot-Brittannië), Jospin (Frankrijk), Prodi (Italië) en Schröder (Duitsland) (Giddens 1998, 154-155). In Nederland kwam in 1994 Wim Kok aan de macht.

Giddens stelt dat de sociaaldemocratie sinds 1980, in reactie op de opkomst van het neoliberalisme, een inhoudelijke verandering heeft ondergaan (Giddens 1998, 6). Specifiek voor Groot-Brittannië gold dat er binnen *Labour*, de sociaaldemocratische partij, meer aandacht kwam voor individuele vrijheid. Het streven naar publiek eigendom en het Keynesiaanse economische model werden verworpen, evenals de afhankelijkheid van de vakbonden. Vergelijkbare veranderingen deden zich voor binnen de sociaaldemocratische partijen op het Europese continent (ibidem, 17-18). Kapitalisme als geldend economisch systeem werd geaccepteerd, omdat er geen goedwerkend alternatief voor was. Het debat binnen de sociaaldemocratie focuste zich hierna vooral op hoe het kapitalisme ingebed zou moeten worden in een progressieve samenleving (ibidem, 43-44). Kernprincipes als sociale gerechtigheid werden daarbij zeker niet uit het oog verloren (ibidem, 65).

In dit onderzoek spelen drie concepten een centrale rol, namelijk ‘sociaaldemocratie’, ‘neoliberalisme’ en ‘*third way*’. De eerste twee concepten verwijzen respectievelijk naar de eerste en tweede weg. De *third way* vormt hiertussen het alternatief van de gulden middenweg (Huo 2009, 21). Achtereenvolgens zullen de drie politieke stromingen worden geconceptualiseerd om ze bruikbaar te maken voor nadere analyse.

2.1 SOCIAALDEMOCRATIE

De eerste weg verwijst naar de klassieke vorm van sociaaldemocratie, een politieke ideologie die een grote rol van de staat bepleit in zowel in de economie als de samenleving als geheel. De prominente aanwezigheid van de staat is volgens traditionele sociaaldemocraten normaal en ook gewenst, omdat in een democratische maatschappij de publieke macht een afspiegeling is van de collectieve volkswil. De staat dient te zorgen voor hen die dat nodig hebben. De staat is in de ogen van traditionele sociaaldemocraten de enige institutie die daar professioneel genoeg voor is. Voluntaire organisaties zijn zodoende ongewenst, omdat zij niet de professionaliteit van de staat bezitten en door hun werk een zekere machtspositie verwerven over de behoeftigen die zij dienen. Hierbij is het streven naar gelijkheid van burgers, een zogenaamde egalitaire samenleving, een belangrijk sociaaldemocratisch ideaal (Giddens 2008, 8-10).

Hinnfors stelt dat de traditionele sociaaldemocratie op drie fundamenten rust. (1) De sociaaldemocratie accepteert democratie, bijvoorbeeld in die zin dat iedereen gelijke rechten heeft om te stemmen en om partijen te vormen. (2) De sociaaldemocratie bepleit een economie die grotendeels gereguleerd wordt door de staat, bijvoorbeeld middels de Keynesiaanse filosofie waarin overheidsinvesteringen economische groei moeten stimuleren. (3) De sociaaldemocratie bepleit een welvaartstaat die sociale steun biedt aan hen die dat nodig hebben. Dit uit zich bijvoorbeeld in universele toegang tot onderwijs, gezondheidszorg, werk en een pensioen (Hinnfors 2011, 2423).

Huo stelt dat solidariteit en gelijkheid de fundamentele filosofische principes van de sociaaldemocratie zijn (Huo 2009, 21). Op praktisch vlak uit sociaaldemocratische politiek zich in een royaal stelsel van sociale zekerheid en probeert de overheid middels een progressief belastingstelsel de inkomens te nivelleren. Op die manier wordt een welvaartsstaat gecreëerd waarbij de rijken zorg dragen voor de armere bevolking. Hierbij worden twee doelen in het oog gehouden, namelijk een gelijke samenleving en het beschermen van de burgers gedurende hun hele levensloop (Giddens 1998, 10).

2.2 NEOLIBERALISME

De tweede weg verwijst naar het neoliberalisme, wat, zoals de naam suggereert, een oud concept is dat een nieuwe opmars maakte (Young 2011, 1676; McKay *et al.* 2011, 972) na de 'gouden eeuw' van de sociaaldemocratie, ruwweg van 1945 tot 1980 (Hinnfors 2011, 2426). Aan de basis hiervan ligt de filosofie van marktwerking boven staatsregulering en de nadruk op het individu boven het collectief. In de jaren '80 van de vorige eeuw heeft dit *laissez faire*-liberalisme aan populariteit gewonnen, met premier Margaret Thatcher in Groot-Brittannië en president Ronald Reagan in de Verenigde Staten als belangrijkste boegbeelden. Zij predikten een radicaal marktgeoriënteerd systeem met zo min mogelijk staatsinterventie (Young 2011, 1676; Giddens 1998, 11-12). Staatsbedrijven werden wanneer mogelijk geprivatiseerd (Huo 2009, 21; McKay *et al.* 2011; 972). Waar sociaaldemocraten streven naar een gelijke samenleving, verwerpen neoliberalen dit principe. In een samenleving waarin de markt vrij spel heeft, zijn economische ongelijkheden een logisch gevolg. Neoliberalen pleiten echter wel voor gelijkheid van kansen, zodat ieder individu zijn of haar toekomst zelf kan vormgeven (Giddens 1998, 13).

De overheid is, zoals Reagan het verwoordde, niet de oplossing maar juist het probleem: het beperkt burgers in hun vrijheden. Met die argumenten werden in de jaren '80 van de vorige eeuw in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, maar ook in Duitsland, grootschalige belastingverlagingen doorgevoerd (McKay *et al.* 2011, 972-974). Daar neoliberalen streven naar minimale interventie door de staat in het economisch proces pleiten zij ook niet voor een royale welvaartsstaat. Succes komt immers niet van de staat, maar uit de inzet van het individu. In plaats van de staat moet juist marktgeleide economische groei de bron van welvaart zijn. De welvaart die daardoor ontstaat komt iedereen in de samenleving ten goede (Giddens 1998, 13-14). De eerder genoemde privatisering van staatsbedrijven helpt hierbij, omdat volgens neoliberalen private winsten de echte motor van economische groei zijn (McKay *et al.* 2011, 972).

2.3 *THIRD WAY*

De *third way* is volgens Giddens een raamwerk van politieke ideeën en concrete beleidspunten die poogt om de sociaaldemocratie aan te passen aan de wereld van nu. Het is een derde weg in die zin dat het probeert om de traditionele sociaaldemocratie (de eerste weg) en het neoliberalisme (de tweede weg) te overstijgen (Giddens 2008, 26). Green-Pedersen *et al.* (2001) geven een mooi overzicht van de belangrijkste facetten van *third way politics*, zoals die voortkomen uit het manifest dat Tony Blair en Gerhard Schröder in 1999 schreven. In dit werk geven de sociaaldemocratische premiers van respectievelijk het Verenigde Koninkrijk en Duitsland aan waar de klassieke sociaaldemocratie tekort heeft geschoten en welke beleidsaanpassingen gedaan moeten worden om de sociaaldemocratie succesvol te laten zijn in de nieuwe eeuw.

Met betrekking tot sociale zekerheid doen Blair en Schröder in hun werk een vijftal aanbevelingen. (1) Een belastingstelsel dat duurzame groei stimuleert door werk en bedrijfsleven minder te belasten. Op die manier hebben burgers meer geld te besteden, zodat financiële middelen blijven circuleren. (2) Macro-economisch beleid waarbij de overheid niet meer geld uitgeeft dan dat zij binnenkrijgt. Daarnaast moet de overheid minder geld lenen. (3) Hervorming van het sociale zekerheidsstelsel, waarbij barrières die passiviteit en inactiviteit in de hand werken worden weggenomen. Metaforisch gesproken moet het stelsel transformeren van een vangnet van rechten in een trampoline van eigen verantwoordelijkheid. (4) Activerend arbeidsmarktbeleid, waarbij de nadruk ligt op persoonlijke verantwoordelijkheid. (5) Beleid dat erop gericht is de arbeidsmarkt te flexibiliseren (Green-Pedersen *et al.* 2001, 312-313).

Op ideologisch vlak wordt de *third way* gekenmerkt door enerzijds de acceptatie van de markt als een economisch mechanisme dat op bepaalde gebieden superieur werkt en anderzijds door een sterke rol van de staat op vlakken waar dat nodig is. Green-Pedersen *et al.* stellen dat precies deze acceptatie van de markt duidelijk zichtbaar is in de politiek van Nederland aan het einde van de 20^e eeuw, bijvoorbeeld door hervormingen in het stelsel van sociale zekerheid, verlaging van inkomstenbelasting en flexibilisering van de arbeidsmarkt. Tegelijk is de rol van de staat

ook aanwezig gebleven, bijvoorbeeld door activerend arbeidsmarktbeleid en sociale investeringen (Green-Pedersen *et al.* 2001, 320). Dit betekent echter niet dat belangrijke sociaaldemocratische idealen overboord zijn gegooid. Principes als solidariteit en sociale rechtvaardigheid zijn belangrijke waarden gebleven voor de sociaaldemocratie (Giddens 1998, 65; Huo 2009, 21).

Op het vlak van praktisch beleid is echter, zoals hierboven gesteld, wel het een en ander veranderd. De *third way* is voornamelijk gericht op het creëren van werkgelegenheid en een hoge mate van arbeidsparticipatie. Ook in Nederland waren deze beleidsdoelen zeer relevant, omdat vooral de uitgaven aan sociale zekerheid met betrekking tot werkloosheid en arbeidsongeschiktheid de pan uit rezen. Ingrep hierin werd zodoende een noodzaak (Huo 2009, 58). In het beleid werden deze doelen in verschillende Europese landen verschillend uitgewerkt, maar constanten hierin waren onder andere een verantwoordelijk macro-economisch beleid, loononderhandelingen en de hieraan gelieerde loonmatiging in de publieke sector, flexibilisering van de arbeidsmarkt, activerend sociaal beleid en een benadering op het belasting- en sociale zekerheidsstelsel gericht op werkgelegenheid. Dit geeft aan dat de *third way* niet betekende dat er afscheid werd genomen van de basisprincipes en –doelen van de sociaaldemocratie, maar dat er wel een omslag plaatsvond in het traditionele sociaaldemocratische beleid (Green-Pedersen *et al.* 2001, 309).

2.4 VERWACHTING

In de lijn van Giddens' werk is te verwachten dat er binnen de Europese sociaaldemocratie, en zodoende ook binnen de PvdA in Nederland, een verschuiving plaats heeft plaatsgevonden van traditionele sociaaldemocratische argumentatie naar *third way*- of zelfs neoliberale argumentatie in het parlementaire debat. Deze transitie is tevens in lijn met de specifieke literatuur over de ontwikkelingen binnen de PvdA, zoals genoemd in de inleidende sectie. Zo zou men in de loop der jaren meer argumenten kunnen waarnemen die betrekking hebben op activerend sociaal beleid, het loslaten van inkomensnivellering en een kritische houding jegens een royaal systeem van sociale

zekerheid, bijvoorbeeld vanwege toegenomen kosten. Echter, traditionele sociaaldemocratische principes als solidariteit en sociale rechtvaardigheid zullen in de sfeer van de *third way* nog wel de leidraden zijn waarop de PvdA haar beleid baseert.

Het is nog niet geheel duidelijk vanaf wanneer deze omslag heeft plaatsgevonden. Was dit pas onder 'paars', toen Kok zijn uitspraak over het afschudden van de ideologische veren deed? Of vond deze ontwikkeling binnen de PvdA al eerder plaats, bijvoorbeeld onder de druk van het Akkoord van Wassenaar (1982) of de regeringsdeelname in Lubbers III? Pennings stelt dat de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw gekenmerkt worden door dalende steun binnen sociaaldemocratische partijen voor een statisch systeem van sociale zekerheid, maar dat deze trend niet overal in Europa even snel gaat (Pennings 1999, 747). Vertaald naar dit onderzoek kan met enige zekerheid gesteld worden dat de argumentatie in de jaren '70 nog overwegend traditioneel sociaaldemocratisch van aard zal zijn. Pennings' constatering zou echter ook kunnen betekenen dat men al in de jaren '80, dus na het Akkoord van Wassenaar en tevens ruim voor 'paars', binnen de PvdA-argumentatie al sporen van neoliberale of *third way*-argumenten kan ontdekken. In de analyse zal hier verder op ingegaan worden.

3. ONDERZOEKSMETHODEN

In de bredere trend van de in de vorige secties beschreven koersverandering van de sociaaldemocratie, zal de PvdA in het Nederlandse parlement als *case study* dienen. De ontwikkeling van de sociaaldemocratie in Nederland is hierbinnen een vroege case. In 1994 trad het eerste kabinet-Kok al aan, maar Blair en Jospin traden pas in 1997 aan als premier en Schröder nog een jaar later. Het boek van Giddens werd ook pas in 1998 uitgebracht. Het voert echter te ver om te stellen dat de PvdA een *influential case* is, omdat we met een lage N te maken hebben en er in dit onderzoek geen grootscheepse kwantitatieve analyse van verschillende landen wordt uitgevoerd (Gerring 2007, 114). De ontwikkeling van de sociaaldemocratie in Nederland kan echter wel representatief voor de genoemde trend genoemd worden. De PvdA is binnen dit onderzoek zodoende een *typical case* (ibidem, 89).

Na de conceptualisering van de in de vorige sectie gedefinieerde begrippen zullen zij geoperationaliseerd moeten worden om ze bruikbaar te maken voor de analyse. Daar het gaat om argumentatie in het parlementaire debat, zijn er drie kernargumenten voor elk van de drie concepten uitgewerkt. Deze argumenten, die toegespitst zijn op het beleid omtrent sociale zekerheid, vloeien voort uit de literatuur die gebruikt is voor de conceptualisering van de drie politieke ideologieën. In dit onderzoek is juist voor het onderwerp van sociale zekerheid gekozen omdat dit onderwerp tekenend is voor de sociaaleconomische visie van een partij en omdat dit onderwerp de linkse en rechtse partijen in de periode van polarisatie zo uit elkaar dreef.

De in totaal negen kernargumenten, zoals weergegeven in tabel 1 op de volgende pagina, zullen het handvat bij de analyse vormen. Waarin de argumenten voornamelijk van elkaar verschillen is de verzorgende rol van de staat in de maatschappij, het streven naar een gelijke samenleving en een activerend arbeidsmarktbeleid. Waar de sociaaldemocratie een ruime, verzorgende rol van de staat bepleit, wil het neoliberalisme deze rol beperkt houden. Waar de traditionele sociaaldemocratie een gelijke samenleving nastreeft, laten neoliberalen en *third way*-

Tabel 1. Drie kernargumenten omtrent sociale zekerheid per politieke ideologie

Sociaaldemocratie	Neoliberalisme	Third way
1. De staat is verantwoordelijk voor bescherming en verzorging van burgers van de wieg tot het graf (Giddens 1998, 7 & 10).	1. Minimale rol voor de staat: vrije markt als basis voor de economie (Young 2011, 1676; Giddens 1998, 8 & 13).	1. Sociale rechtvaardigheid en solidariteit blijven van belang: nieuwe balans met individuele vrijheid (Giddens 1998, 65).
2. Er moet gestreefd worden naar een gelijke samenleving en zodoende naar nivellering (Huo 2009, 21; Giddens 1998, 10).	2. Acceptatie van ongelijkheid tussen mensen. Voor de wet is wel iedereen gelijk. Ambitie moet lonen (Giddens 1998, 13).	2. Stelsels van belastingen en sociale zekerheid moeten gericht zijn op werkgelegenheid (Green-Pedersen <i>et al.</i> 2001, 309).
3. Het beleid moet gericht zijn <i>full employment</i> , dus het uitbannen van werkloosheid (Giddens 1998, 7 & 11).	3. Sceptische houding over ruim systeem van sociale zekerheid, vanwege sterk toegenomen uitgaven (Giddens 1998, 114).	3. Activerend arbeidsbeleid: geen sociale zekerheid zonder verantwoordelijkheid. Vangnet wordt trampoline (Giddens 1998, 66).

sociaaldemocraten dit nivelleringsprincipe los. Neoliberalen bepleitten de voorname rol van het individu en het wil vooral ruimte bieden voor lonende ambitie. De traditionele sociaaldemocratie en de *third way* delen het streven naar zo min mogelijk werkloosheid en het creëren van werkgelegenheid, maar de *third way* onderscheidt op het gebied van een activerend arbeidsmarktbeleid. Neoliberalen voegen hier het argument aan toe dat een te royaal systeem van sociale zekerheid op termijn onbetaalbaar wordt.

De in totaal negen kernargumenten zullen gebruikt worden bij de analyse van drie parlementaire debatten uit verschillende tijdsperioden. Juist voor het parlementaire debat is gekozen, omdat dit hetzelfde podium is voor meerdere partijen. Tijdens het parlementaire debat kunnen alle partijen hun mening over allerlei beleidsissues uiteen zetten en hebben andere partijen de mogelijkheid om op hun politieke tegenstander(s) te reageren. Daarnaast worden de vergaderingen in de Tweede Kamer goed vastgelegd en is het hiermee een goed herleidbare bron.

De drie parlementaire debatten zijn afkomstig uit drie regeringsperioden, namelijk het kabinet-Den Uyl (1973 – 1977), het kabinet-Lubbers III (1989 – 1994) en het kabinet-Kok I (1994 – 1998). De keuze voor het eerste kabinet-Kok I ligt voor de hand,

aangezien vanaf 'paars' sprake was van de vermeende neoliberalisering van de PvdA-argumentatie in het parlementaire debat. De twee andere kabinetten zijn de twee kabinetten daarvoor waar de PvdA deel van uit maakte, met uitzondering van het kabinet-Van Agt II. Het kabinet-Van Agt II is in dit onderzoek niet meegenomen, omdat het kabinet nog voor het uitspreken van de regeringsverklaring zijn ontslag aanbood en amper acht maanden aan de macht bleef.² Het kabinet-Den Uyl daarentegen zat bijna de hele rit uit en Lubbers III en Kok I maakten hun termijn zelfs vol. Het tweede kabinet-Kok kan gezien de omvang en tijdsspanne van dit onderzoek niet in de analyse meegenomen worden. Het onderzoeken van de parlementaire debatten door de tijd heen is van belang, omdat zodoende vast te stellen valt wanneer er sprake was van sociaaldemocratische, neoliberale of *third way*-argumentatie. Zo kan vastgesteld worden in hoeverre en wanneer er in de loop der tijd een verschuiving van traditionele sociaaldemocratische naar neoliberale of *third way*-argumentatie plaatsvindt.

De drie geselecteerde debatten zijn de debatten over het regeerakkoord van het betreffende kabinet. Bewust is gekozen voor het debat over het regeerakkoord en niet voor de informatie uit het regeerakkoord zelf. Zoals in de inleidende sectie is gesteld, is het regeerakkoord veelal sprake van compromis en het is niet altijd duidelijk of een bepaald punt uit het akkoord door alle coalitiepartijen wordt gedeeld. Uit het parlementaire debat blijkt echter al snel genoeg of de PvdA een beleidspunt van harte onderschrijft of dat zij toegeeft dat het een resultaat is van de onderhandelingen en het bewuste punt aan de coalitiepartner(s) heeft gegund. Bij de analyse in dit onderzoek is niet het beleidscompromis, maar juist de argumentatie die de PvdA in die redevoering gebruikt relevant. De introductie van de drie debatten zal gepaard gaan met een korte historische schets.

Per debat zal een overzicht gegeven worden van de argumenten van de PvdA met betrekking tot sociale zekerheid en zal in de analyse bekeken worden in hoeverre de gebruikte argumenten stroken met één of meerdere kerncriteria van de drie centrale

² Parlement & Politiek: Kabinet-Van Agt II (1981-1982). <http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw7/kabinet_van_agt_ii_1981_1982> (geraadpleegd op 21 mei 2013).

concepten van dit onderzoek.³ Zodoende kan per debat vastgesteld worden of de argumentatie gedomineerd wordt door één of meerdere politieke ideologieën en kan de conclusie getrokken worden of er daadwerkelijk een verschuiving plaatsvindt van traditionele sociaaldemocratische naar neoliberale of *third way*-argumentatie.

³ Bij elk van de drie debatten zal verwezen worden naar het debat over de regeringsverklaring (afgekort met DRV) uit de handelingen van de Tweede Kamer. In de voetnoten is dit aangeduid met DRV, gevolgd door het bewuste jaartal en het paginanummer waar het argument of het letterlijke citaat van afkomstig is. Een lijst van de geanalyseerde debatten is opgenomen in appendix 2.

4. KABINET-DEN UYL (1973-1977)

4.1 VERKIEZINGEN EN COALITIEVORMING

Na de jaren van wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog werden de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw gekenmerkt door polarisatie. De drie progressieve partijen PvdA, D66 en PPR hadden zich verenigd onder een gemeenschappelijk program, het zogenaamde "keerpunt '72". Hun intentie was om het politieke spectrum in twee machtsblokken te verdelen, met heldere tegenstellingen tussen het linkse en het rechtse blok. Voorafgaand aan de verkiezingen zouden partijen zich al in mogelijke samenwerkingsverbanden moeten verbinden. Op die manier zou de kiezer echt weer wat te kiezen hebben (De Rooy 2010, 248). Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 29 november 1972 werd de PvdA met afstand de grootste partij (43 zetels), gevolgd door de KVP en de VVD (respectievelijk 27 en 22 zetels).⁴

Het probleem voor het progressieve blok was echter dat PvdA, D66 en PPR gezamenlijk geen meerderheid behaalden en zodoende ministers van ARP- en KVP-huize nodig hadden om zich te verzekeren van een meerderheid in het parlement. Na een moeizame en langdurige formatie van 164 dagen kwam de regering onder Joop den Uyl (PvdA) tot stand, een kabinet dat de boeken in zou gaan als het meest progressieve uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. In de regeringsverklaring werd duidelijk dat het kabinet zou streven naar een gelijke verdeling van kennis, macht en inkomen (Bosmans en Van Kessel 2011, 133-138). Fractievoorzitter Ed van Thijn voerde namens de PvdA het woord tijdens het debat over de regeringsverklaring, welke op 28 mei 1973 werd gehouden.

4.2 HET DEBAT

Meteen aan het begin van de inbreng van Van Thijn wordt al duidelijk dat hij zich af wil zetten tegen het beleid van de VVD, de grootste oppositiepartij. Van Thijn verwijdt de VVD maatschappelijke veranderingen tegen te houden, wat volgens Van Thijn leidt tot

⁴ De volledige zetelverdeling na de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 is opgenomen in appendix 3.

*“vervreemding tussen burger en overheid, onbestuurbaarheid van de samenleving [en] maatschappelijke ontwrichting.”*⁵ Een coalitiesamenwerking met de VVD lag volgens Van Thijn niet voor de hand: *“samenwerking met de VVD is 15 jaar lang serieus onderzocht en nu, na 15 jaar, te licht bevonden.”*⁶ De voorkeur van Van Thijn lag dan ook, gezien de uitslag van de verkiezingen, bij een progressief minderheidskabinet. Dit kabinet, gesteund door de ARP en de KVP die samen zes bewindslieden mochten afvaardigen, is er uiteindelijk gekomen.

Met betrekking tot sociale zekerheid stelt Van Thijn eerst enkele zaken aan de orde die hij in de regeringsverklaring mist, maar die hij wel wenselijk acht, namelijk het optrekken van de belastingvrije voet, het verscherpen van de progressie in het belastingsysteem en een verbetering van het regime voor werkende gehuwde vrouwen met een laag inkomen.⁷ Van Thijn geeft aan dat hij de inflatie terug wil dringen, maar dat dit beleid alleen te voeren is *“in het kader van een inkomensbeleid dat duidelijk is gericht op de verkleining van de inkomensverschillen.”*⁸ In het kader hiervan vindt hij het een goede zaak dat de ministersalarissen worden gekort en wil hij dat er afspraken worden gemaakt over afremming van de hogere inkomens. Tegelijkertijd *“zullen de laagstbetaalden een meer dan gemiddelde inkomensstijging moeten krijgen.”*⁹ Van Thijn vindt het een goede zaak dat het kabinet de werkloosheid intensief bestrijdt, maar vindt de kabinetsplannen hierin nog te weinig concreet. Van Thijn stelt dat de PvdA-fractie het nodig acht dat *“een extra inspuiting, een extra werkgelegenheidsprogram wordt voorbereid”*¹⁰, met de concrete doelstelling om de werkloosheid terug te dringen tot onder de 100.000.

Van Thijn benadrukt dat vrijheid een belangrijk principe voor de PvdA is, maar niet het vrijheidsprincipe van de VVD: *“Het gaat ook om de reële mogelijkheid voor alle burgers om van die vrijheid gebruik te maken. Dat kan alleen als er een grotere*

⁵ DRV1973, 1582.

⁶ DRV1973, 1582.

⁷ DRV1973, 1584.

⁸ DRV1973, 1584-1585.

⁹ DRV1973, 1585.

¹⁰ DRV1973, 1585.

*gelijkheid van inkomen, kennis en macht aan ten grondslag ligt. Dat is het wezen van onze politiek. Daarom voelt de PvdA zich vrijheidspartij bij uitstek en voelen wij ons gegriefd als wij op dat punt ten onrechte in de verdachtenbank worden geplaatst.*¹¹ Vrijheid betekent volgens Van Thijn dus niet volledige economische vrijheid en de daaraan inherente inkomensverschillen. Van Thijn ageert in zijn betoog juist tegen de prestatimaatschappij die deze inkomensverschillen toestaat: *“de prestatie als uitgangspunt nu betekent per definitie instandhouding van een onrechtvaardig maatschappijsysteem.”*¹² Van Thijn pleit voor een samenleving die niet draait om prestatieprikkels, de arbeidsethos en de consumptiemoraal, maar juist om solidariteit, welzijn en creativiteit. De PvdA wil *“een maatschappij waarin een creatieve prestatie even hoog genoteerd staat als het runnen van een bedrijf, waarin mensen die buiten hun schuld niet aan het arbeidsproces kunnen deelnemen en een sociale uitkering genieten, alle kansen krijgen, niet begluurd door hun burens, een leven in zelfrespect op te bouwen.”*¹³

Dit punt maakt des te meer duidelijk hoe groot het ideologische gat tussen de PvdA en de VVD in die tijd was. Alleen solidariteit met elkaar is volgens de PvdA niet genoeg. Het gaat Van Thijn expliciet om *“het optillen van de onderkant.”*¹⁴ Tegenover de *“prestatimaatschappij”* die de VVD voorstaat, wil hij een *“welzijnsmaatschappij”*, een *“solidariteitsmaatschappij”* plaatsen. Een dergelijke maatschappij is gericht op *“een radicale verkleining van de inkomensverschillen in ons land”* en stelt *“welzijn boven welvaart en solidariteit met de arme landen boven defensie-uitgaven.”*¹⁵ Concrete beleidspunten die hierbij door Van Thijn geprezen worden zijn de door het kabinet voorgestelde vermogenswinstbelasting, het schrappen van het eigen risico in de ziekenfondsverzekering, een verscherping van het prijsbeleid en de democratisering van de onderneming.¹⁶

¹¹ DRV1973, 1588.

¹² DRV1973, 1588.

¹³ DRV1973, 1588.

¹⁴ DRV1973, 1589.

¹⁵ DRV1973, 1667.

¹⁶ DRV1973, 1667.

4.3 ANALYSE

De inbreng van Van Thijn wordt gedomineerd door traditioneel sociaaldemocratische argumentatie. Meerdere malen brengt Van Thijn naar voren dat hij het een goede zaak vindt dat de inkomens in Nederland worden genivelleerd en ook het verzorgen van de burgers komt meerdere malen aan bod. Het optillen van de onderkant en het schrappen van het eigen risico in de zorg zijn hiervan typerende voorbeelden. Meer in het algemeen ageert Van Thijn tegen de prestatimaatschappij en wil hiervoor in de plaats een solidariteitsmaatschappij, een maatschappij die zorg draagt voor het welzijn van haar inwoners. De hiervoor genoemde maatregelen om de werkloosheid terug te dringen passen eveneens in het raamwerk van traditionele sociaaldemocratische argumentatie.

Het belang van individuele vrijheid, een typisch neoliberal argument, wordt ook één keer door Van Thijn aangehaald, maar hij geeft gelijk aan dat het hier om een andere vorm van vrijheid gaat dan de vrijheid die de VVD voorstaat. Individuele vrijheid hangt volgens Van Thijn immers samen met een spreiding van kennis, macht en inkomen en niet met de aan economische vrijheid inherente economische ongelijkheid. De focus op werkgelegenheid en het terugdringen van werkloosheid is een argument dat de traditionele sociaaldemocratie deelt met *third way*-argumentatie, maar over een activerend arbeidsbeleid rept Van Thijn met geen woord. De argumentatie uit het debat valt zodoende het beste te typeren als voornamelijk traditioneel sociaaldemocratisch.

5. KABINET-LUBBERS III (1989-1994)

5.1 VERKIEZINGEN EN COALITIEVORMING

Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 6 september 1989 werd het CDA met 54 zetels de grootste partij¹⁷, net als bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986. Toen vormde het CDA een coalitie met de VVD, dit keer echter met de PvdA. De relatie tussen CDA en VVD was bekoeld geraakt en samen hadden de twee partijen slechts 76 zetels. Er werden pogingen gedaan om het kabinet met D66 uit te breiden, maar die partij wilde alleen een centrumlinks kabinet van CDA, PvdA en D66. Deelname van D66 was in deze combinatie voor het CDA echter niet vereist, omdat de christendemocraten en sociaaldemocraten samen al verzekerd waren van een ruime meerderheid in het parlement. CDA en PvdA vormden zodoende samen het derde kabinet onder premier Ruud Lubbers (Bosmans en Van Kessel 2011, 184-185).

De kabinetten-Lubbers I en II (1982-1986 respectievelijk 1986-1989) waren de zogenaamde *no-nonsense*-kabinetten van CDA en VVD. De nadruk lag voornamelijk bij bezuinigen, het saneren van overheidstaken en het op orde brengen van de overheidsfinanciën. Lubbers III was van hele andere aard en streefde meer naar sociale vernieuwing. De intentie van het kabinet was om meer geld uit te trekken voor investeringen, waarbij speciale aandacht uitging naar het milieu, gezondheidszorg, kinderopvang en het verhogen van uitkeringen en ambtenarensalarissen.¹⁸ Op 27 november 1989 werd de regeringsverklaring door de premier uitgesproken. Daags hierna vond het debat over de regeringsverklaring plaats, waarbij fractievoorzitter Thijs Wöltgens namens de PvdA het woord voerde.

5.2 HET DEBAT

Net als bij het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl opent de PvdA-woordvoerder eerst de aanval op de VVD, die zich door de kabinetsbreuk van

¹⁷ De volledige zetelverdeling na de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 is opgenomen in appendix 4.

¹⁸ Parlement & Politiek: Kabinet-Lubbers III (1989-1994). <http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw3/kabinet_lubbers_iii_1989_1994> (geraadpleegd op 7 mei 2013).

Lubbers II min of meer buitenspel had gezet. Het CDA zou zich immers niet zo snel meer aangetrokken voelen tot de liberalen. *“Volgens deze zeer voor de hand liggende redeneertrant vormden een coalitie van de PvdA en het CDA en een oppositierol voor de VVD al voor de verkiezingen een voorspelbare en vaak voorspelde uitkomst.”*¹⁹

Wöltgens geeft in zijn betoog aan dat het prima mogelijk is economisch herstel te combineren met kwalitatief hoogstaande sociale voorzieningen en een eerlijkere inkomensverhouding.²⁰ Voor wat betreft de arbeidsmarkt doet de PvdA een dringend beroep op de sociale partners om *“mee te werken aan enige vorm van centrale afspraken over het herstel van volledige werkgelegenheid in de komende jaren, een verantwoorde loonontwikkeling, scholing voor werkenden en werklozen, de aanpak van de milieuverontreiniging, het voorkomen van een toename van arbeidsongeschiktheid, alsmede het bewerkstelligen van herplaatsing van gehandicapten.”*²¹ Wöltgens is blij met het voornemen van het kabinet om de werkgelegenheid te laten stijgen met 100.000 personen per jaar. Speciale aandacht gaat uit naar de langdurig werklozen en jongeren. Het sluitstuk van deze maatregelen moet de door de PvdA gesteunde gedachte zijn om *“vanaf de 1990-generatie economische zelfstandigheid voor jongens en meisjes te realiseren.”*²²

Wöltgens haalt flink uit naar het kabinetsbeleid van Lubbers I en II en de invloed van de VVD daarin. Hij is dan ook verheugd over de ombuiging die Lubbers III maakt voor wat betreft het inkomensbeleid. *“Na zeven jaar bevrozen en korten tellen mensen met een uitkering, bejaarden, langdurig werklozen en mensen in de bijstand weer mee. Door aanvullende maatregelen is de inkomensstijging in 1990 vooral voor de hogere inkomens enigszins afgeremd.”*²³ Als voorbeeld noemt Wöltgens de verhoging van het huurwaardeforfait en de aftopping van het reiskostenforfait. Verder prijst hij enkele maatregelen die in het bijzonder ten goede komen aan de lager betaalden, zoals het afschaffen van het eigen risico in de zorg, de verhoging van de kinderbijslag en de extra

¹⁹ DRV1989, 350.

²⁰ DRV1989, 354.

²¹ DRV1989, 355.

²² DRV1989, 355.

²³ DRV1989, 355.

middelen voor bijzondere bijstand. *“Mensen die het minimumloon of net iets meer verdienen, en de uitkeringsgerechtigden kunnen eindelijk weer rekenen op inkomensvoortgang. In 1990 betekent dit voor de laagstbetaalden een koopkrachtverbetering van minstens 1,25%, wat neerkomt op f 275 per jaar.”*²⁴ Bovenstaande maatregelen moeten leiden tot consequent rechtvaardig beleid. *“De idealen van sociaaldemocraten, gelijkwaardigheid, emancipatie, een waardig en vrij leven voor een ieder, geven ons politieke optreden zin en richting.”*²⁵

5.3 ANALYSE

Het betoog van Wöltgens bevat een groot aantal typisch sociaaldemocratische argumenten. De zorg voor mensen met een minimaal inkomen komt meerdere malen aan bod en ook het nivelleren van inkomens is een issue dat hij meerdere malen aansnijdt. Niet voor niets prijst Wöltgens de maatregelen die ten goede komen aan de minder bedeelden en de maatregelen waardoor de hogere inkomens iets meer moeten betalen. Wat hierin echter wel opmerkelijk is, is dat Wöltgens in zijn concluderende woorden niet spreekt over een gelijke samenleving, maar een gelijkwaardige samenleving, waarin hij pleit voor een vrij leven voor ieder. Met enige durf zou men hier van neoliberale argumentatie kunnen spreken, maar de overige argumentatie in Wöltgens' betoog geven geen blijk van een positieve houding jegens economische ongelijkheid. En net als in 1973 kan het sociaaldemocratische vrijheidsbegrip iets ander inhouden dan de neoliberale invulling aan vrijheid.

Wat vooral opvalt, nog meer dan bij het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl, is de nadruk op het uitbannen van werkloosheid. Bij zowel dit als bij het vorige debat wordt het belang tot het creëren van werkgelegenheid uiteengezet, maar het verschil zit in het feit dat er hier concrete doelen zijn (een stijging van de werkgelegenheid met 100.000 personen per jaar) en dat er ook concrete doelgroepen worden genoemd die extra aandacht verdienen (langdurig werklozen en jongeren). Daarnaast worden maatregelen geprezen om arbeidsongeschiktheid tegen te gaan en

²⁴ DRV1989, 355.

²⁵ DRV1989, 359.

om gehandicapten aan het werk te helpen. Het tegengaan van werkloosheid komt terug in zowel sociaaldemocratische als *third way*-argumentatie, maar het activerende aspect van het sociaal beleid dat Wöltgens prijst doet een voorzichtige stap richting de *third way* vermoeden. Toch overheersen de traditioneel sociaaldemocratische argumenten.

Al snel bleek dat ook Lubbers III moest gaan bezuinigen. De uitgaven van het Rijk aan WAO- en WW-uitkeringen liepen namelijk de pan uit. Door sociaal overleg werd in het verleden geregeld dat deze twee uitkeringen werden gekoppeld aan een bedrag van 100 procent van het laatstverdiende inkomen. Daarnaast hoefden arbeidsongeschikten zich niet beschikbaar te houden voor mogelijk werk. Op het hoogtepunt was zo'n 30 à 50 procent van de mensen die een WAO-uitkering genoten deels of geheel werkloos in plaats van arbeidsongeschikt. Het riante sociale vangnet met betrekking tot werkloosheid en arbeidsongeschiktheid leidde tot een hoge mate van passiviteit binnen de sociale zekerheid in Nederland. Het werd zodoende noodzakelijk om de arbeidsongeschiktheidsregelingen te hervormen (Huo 2009, 58). Ook op andere vlakken op het terrein van sociale zekerheid (Ziektewet, terugdringing ziekteverzuim en Bijstandswet) werden ingrijpende hervormingen voorgesteld, omdat het kabinet de norm voor het overheidstekort dreigde te overschrijden. Vooral binnen de PvdA leidden deze maatregelen tot grote spanningen (Bosmans en Van Kessel 2011, 185-187).

Hoewel veel argumenten in het debat over de regeringsverklaring van Lubbers III een voorzichtige koerswijziging doen vermoeden, waren de ideologische veren van de sociaaldemocratie bij aanvang van het kabinet in 1989 klaarblijkelijk nog niet helemaal afgeschud. De maatregelen die Huo hierboven schetst vonden allen pas plaats tijdens de regeerperiode. Dat het eerste kabinet-Kok hierop voortborduurde zal duidelijk worden in de volgende sectie.

6. KABINET-KOK I (1994-1998)

6.1 VERKIEZINGEN EN COALITIEVORMING

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 verloren de twee coalitiepartijen PvdA en vooral CDA flink. De PvdA werd met 37 zetels nog wel de grootste partij. Het CDA en de VVD volgden daarop met respectievelijk 34 en 31 zetels.²⁶ Uiteindelijk vormde de PvdA een coalitie met de VVD en D66, het eerste kabinet zonder confessionele partijen sinds 1918. PvdA-fractievoorzitter Wallage zou later tijdens het debat over de regeringsverklaring stellen dat dit samenwerkingsverband recht deed aan de verkiezingsuitslag. De twee winnende partijen (VVD en D66) vormden immers een coalitie met de kleinste verliezer en tevens de grootste partij.²⁷

In feite was het een zeer moeizaam formatieproces, waarin PvdA en VVD elkaar in de informatiefase niet konden vinden vanwege de grote kloof betreffende sociaal beleid. Nadat de informateurs hun opdracht hadden teruggegeven aan de koningin, vroeg zij Wim Kok, leider van verkiezingswinnaar PvdA, als informateur de financiële en sociaaleconomische paragraaf van een mogelijk coalitieakkoord te schrijven, zodat andere partijen zich daarbij konden aansluiten. Nu bleken zowel de PvdA als de VVD, samen met D66, zich in dit akkoord te kunnen vinden. Kok wist vervolgens in zeer korte tijd de drie partijen op een regeerakkoord verenigd te krijgen en het eerste paarse kabinet te formeren. Kok zelf werd, logischerwijs, premier (Bosmans en Van Kessel 2011, 198-201). De regeringsverklaring werd uitgesproken op 31 augustus 1994. Jacques Wallage, de voorzitter van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, was de woordvoerder tijdens het daaropvolgende debat.

6.2 HET DEBAT

Gelijk aan het begin van het debat stelt Wallage dat het verlies van twaalf zetels hard is aangekomen, maar dat de PvdA verantwoordelijkheid wil blijven dragen en daarbij het

²⁶ De volledige zetelverdeling na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 is opgenomen in appendix 5.

²⁷ DRV1994, 5824.

vertrouwen van de kiezers terug wil winnen. Hierin wil de PvdA een partij zijn die *“nadrukkelijk een samenleving voorstaat waarin gelijkwaardigheid de maat der dingen is.”*²⁸ Daarbij stelt Wallage echter gelijk dat niet iedereen evenveel aandacht van de regering nodig heeft. Juist mensen op of vlak boven het minimum verdienen wat dat betreft voorrang.²⁹

Al snel komt Wallage te spreken over sociale zekerheid. Hij laat niet in het verborgene dat er op allerlei vlakken modernisering noodzakelijk is. Maar dit moet volgens Wallage altijd op sociale voorwaarden gebeuren. *“Anders gaat de samenhang verloren in de zorg, de sociale zekerheid en het onderwijs.”*³⁰ Toch geeft Wallage voorzichtig blijk van een omslag in argumentatie: *“Ik vind het goed dat wij in het regeerakkoord hebben afgesproken dat de verhouding tussen verzelfstandiging en sociale zekerheid voorwerp van studie wordt, zodat wij ook voor de langere termijn nadenken over de vormgeving van de sociale zekerheid. Niet defensief maar offensief.”*³¹ Ook stelt Wallage de betaalbaarheid van de AOW aan de kaak. *“Het gaat erom dat wij ook op de langere termijn de premiedruk, die de consequentie is van volgehouden aansluiting met de koopkracht, kunnen betalen en dat wij aangeven hoe dat te doen. Goed dat dit op de politieke agenda staat.”*³² Wallage stelt dat het uitgangspunt van het kabinet niet is om de polisvoorwaarden van sociale zekerheid te veranderen, maar om de uitvoering ervan te verbeteren. Als voorbeeld noemt hij de marktwerking in de uitvoering van de Ziektewet en de WAO, wat volgens Wallage als voordeel met zich meebrengt *“dat werkgevers meer belang krijgen bij preventie.”*³³ Daar de WAO-premie volgens het regeerakkoord afhankelijk wordt van de bedrijfstak wil Wallage wel dat er daartussen sprake blijft van een zekere verevening.³⁴

Op de gebieden van zorg, volksgezondheid en onderwijs moet ook bezuinigd worden en de PvdA onderkent de noodzaak daarvan. Kwaliteit van dienstverlening en

²⁸ DRV1994, 5824.

²⁹ DRV1994, 5824.

³⁰ DRV1994, 5825.

³¹ DRV1994, 5825.

³² DRV1994, 5825.

³³ DRV1994, 5825.

³⁴ DRV1994, 5825-5826.

werkgelegenheidseffecten moeten echter altijd in het oog worden gehouden. *“Daarnaast zullen wij kijken of de maatregelen zodanig vorm krijgen dat daadwerkelijk rekening wordt gehouden met de draagkrachtverschillen in de samenleving.”*³⁵ Wallage is blij dat ondanks de bezuinigingen toch *“een zodanige keuze wordt gemaakt dat de lastenverlichting koopkrachtvriendelijk aan de onderkant uitwerkt.”*³⁶

Werk is volgens Wallage van groot belang: *“Werk is de sleutel tot deelname aan de samenleving. Wij mikken er terecht op dat niet alleen de loonkosten omlaag moeten en dat niet alleen lastenverlichting noodzakelijk is, maar dat wij ook moeten kijken naar mogelijkheden om dat vol te houden.”*³⁷ Loonmatiging hangt volgens Wallage samen met het creëren van meer werkgelegenheid. Hij stelt namelijk dat een volle baan niet meer de norm van de toekomst is. Hij vindt dat het kabinet door sociale wetgeving en via belastingmaatregelen dit moet laten zien. Op dit vlak kunnen er bijvoorbeeld hervormingen plaatsvinden in de sfeer van kinderopvang, ouderschapsverlof en zorgverlof.³⁸ Loonmatiging is volgens Wallage van groot belang, omdat de overheid met het geld wat hierdoor vrijkomt banen kan creëren. Voor dit doel wil hij de middelen zo breed mogelijk formuleren. Het voor werkgevers fiscaal aantrekkelijk maken om werk te herverdelen wil Wallage dan ook niet uitsluiten.³⁹

Door de bovengenoemde maatregelen wil Wallage meer mensen aan het werk helpen. Het activeren van inactieven komt ook terug in de anderhalf miljard gulden die het kabinet vrijmaakt om *“met geld uit de sfeer van de uitkeringen echte banen te creëren.”*⁴⁰ Als voorbeeld noemt Wallage het inzetten van werklozen als conciërge of als buurtwachter. *“Het is één van de weinige methoden om mensen die langdurig werkloos zijn, weer perspectief te bieden.”*⁴¹ Wallage prijst dergelijke initiatieven van het kabinet, maar is zich ook bewust van harde maatregelen die mensen in hun inkomen zullen raken. Hierbij laat Wallage echter wel gelijk zien dat solidariteit en het in het oog

³⁵ DRV1994, 5826.

³⁶ DRV1994, 5826-5827.

³⁷ DRV1994, 5827.

³⁸ DRV1994, 5827.

³⁹ DRV1994, 5828.

⁴⁰ DRV1994, 5828

⁴¹ DRV1994, 5828

houden van draagkracht voor de PvdA belangrijk zijn en blijven: *“Wij hebben echter wel geprobeerd om die maatregelen zo vorm te geven dat degenen die de steun vanuit de gemeenschappelijke regelingen minder nodig hebben, er ietsje meer last van hebben.”*⁴²

6.3 ANALYSE

De inbreng van Wallage wordt gekenmerkt door combinatie van verschillende soorten argumenten. Het creëren van werkgelegenheid en het terugdringen van werkloosheid is in al de behandelde debatten een constante, waar zowel traditionele sociaaldemocratische argumentatie als *third way*-argumentatie op toegespitst is. Hetzelfde geldt voor het traditionele pleidooi voor een op solidariteit gebaseerde samenleving. Waar Wallage pleit voor gelijkwaardigheid (en niet voor gelijkheid) zou men neoliberale argumentatie kunnen vermoeden, maar doordat hij tegelijkertijd pleit voor solidariteit met zwakkeren in de samenleving en het naar draagkracht doorbelasten van bezuinigende maatregelen, valt duidelijk op te merken dat bij Wallage de sociaaldemocratische waarden nog steeds een geldende werking hebben.

Toch valt er wel een lichte omslag binnen de PvdA-argumentatie in het parlementaire debat op te merken. Het nivelleren van inkomens wordt bijvoorbeeld nergens in het betoog van Wallage bepleit. Uiteraard moet er volgens Wallage zorg voor zwakkeren zijn en blijft het draagkrachtbeginsel van kracht, maar dat valt meer onder de noemer van sociale rechtvaardigheid. Daarnaast wordt het afremmen van de inkomensstijging voor hogere inkomens, waar Thijs Wöltgens vijf jaar daarvoor nog voor pleitte, door Wallage nergens concreet genoemd.

In vergelijking met de voorgaande debatten is dit daarnaast de eerste keer dat de betaalbaarheid van sociale zekerheid een serieus punt in het debat is. Lubbers III heeft flink moeten bezuinigen op bijvoorbeeld WAO-uitgaven (zie vorige sectie). Dit leidde toentertijd bij de PvdA tot een hoop interne spanningen, maar Wallage beseft wel degelijk dat een structurele oplossing voor de betaalbaarheid van sociale zekerheid vereist is. Hij geeft immers te kennen zich zorgen te maken of de sociale premies op de

⁴² DRV1994, 5829.

langere termijn nog betaald kunnen worden. Toch dient opgemerkt te worden dat Wallage het neoliberale argument tegen een royaal systeem van sociale zekerheid vanwege sterk toegenomen kosten niet deelt. Hij is namelijk niet direct sceptisch over de ruimte voorwaarden voor de sociale zekerheid in Nederland, maar vindt hij dat voor wat betreft uitgavenbeheersing vooral bij de uitvoering ervan nog een flinke slag te maken valt. Dit kan volgens Wallage bijvoorbeeld middels marktwerking in de uitvoering van de Ziektewet en de WAO. De PvdA stelt hiermee bij monde van Wallage dat marktwerking in bepaalde sectoren prima kan werken. Deze redeneertrant rijmt goed met de *third way*-gedachte van de acceptatie van de vrije markt: de staat treedt op waar nodig, de markt doet haar werk waar zij superieur kan zijn.

Wallage stelt in het debat dat hij het activeren van inactieven wil stimuleren, bijvoorbeeld door het inzetten van werklozen als conciërge of als buurtwachter. Wallage motiveert deze maatregelen in het debat niet eens zozeer vanuit kostenbesparend oogpunt, maar vanuit de overtuiging dat werk de sleutel is tot deelname aan de samenleving. Een activerend beleid van sociale zekerheid en het terugdringen van werkloosheid, in combinatie met klassieke sociaaldemocratische principes als solidariteit en sociale rechtvaardigheid vormen belangrijke elementen in Wallages betoog. Deze waarden rijmen daarbij uitstekend met *third way*-argumentatie.

7. DISCUSSIE EN CONCLUSIE

7.1 TERUGBLIK

De bijdrage van de PvdA in debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl was volgens verwachting klassiek sociaaldemocratisch. Neoliberale of *third way*-argumenten kwamen eigenlijk niet in het betoog van Van Thijn voor. De argumentatie in het debat over de regeringsverklaring van Lubbers III liet echter al een lichte verschuiving zien. In plaats van een gelijke samenleving werd gepleit voor een gelijkwaardige samenleving en ook het belang van individuele vrijheid werd benadrukt, al hanteert de sociaaldemocratie een andere definitie van individuele vrijheid dan het neoliberalisme. Wöltgens pleit in zijn betoog immers niet voor de aan economische vrijheid inherente economische ongelijkheid. Het ondersteunen van de zwakkeren en een op solidariteit gebaseerde samenleving vormen nog steeds de kern van de maatschappijvisie van de Partij van de Arbeid. Ook in dat debat overheersten de sociaaldemocratische argumenten.

Het keerpunt in argumentatie is pas echt voelbaar bij de inbreng van Wallage tijdens het debat over de regeringsverklaring vak Kok I. In de periode tussen 1989 en 1994 is echter veel gebeurd. Wat duidelijk is, is dat het kabinet-Lubbers III in haar termijn een hoop maatregelen heeft genomen waar Kok I op heeft voortgeborduurd. Zoals bij de analyse van het debat tijdens Lubbers III al bleek is er flink sneden in WAO- en WW-voorzieningen, omdat de betaalbaarheid van de premies in het geding kwam. De sociaaleconomische paragraaf die Wim Kok heeft geschreven voorafgaand aan de formatie van zijn eerste paarse kabinet staat bol van *third way*- en zelfs neoliberale argumenten die het versoberen van de sociale zekerheid verantwoorden. Voorbeelden hiervan zijn marktwerking in de uitvoering van sociale zekerheid, strengere polisvoorwaarden in de WAO en een op reactivering gebaseerde WW en ABW. Maar toch ook hier prevaleren de sociaaldemocratische beginselen dat sociale zekerheid er moet zijn voor de mensen die het nodig hebben. Solidariteit blijft een leidend uitgangspunt voor de PvdA (Kok 1994, 4-11).

Het door Kok voortborduren op het beleid van Lubbers III is logisch verklaarbaar, omdat Kok tijdens Lubbers III in zijn functie als minister van financiën mee heeft gewerkt aan beleid. Wat voor dit onderzoek relevanter is, is dat ook Wallage in zijn inbreng in het debat over de regeringsverklaring blijkt geeft van een omslag in argumentatie. Hoewel Wallage de strengere polisvoorwaarden voor sociale zekerheid niet wenselijk acht, prijst hij wel de marktwerking in de uitvoering ervan en ondersteunt hij de activerende houding die het kabinet in de sociale zekerheid wil zien. Ook al vindt Wallage de financiële voordelen van het activeren van inactieven niet van doorslaggevende betekenis, in zijn betoog roemt hij de initiatieven van het kabinet hieromtrent wel. Dit valt logisch te verklaren, daar activering op de arbeidsmarkt voor vrijwel alle politieke ideologieën een groot goed is. Niet alleen de toegenomen kosten van sociale zekerheid zijn hierachter een motivatie, maar ook de overtuiging dat werk de toegangspoort is tot deelname aan de maatschappij. Werk heeft immers ook een sociale functie. Vooral dit laatste werd door Wallage benadrukt.

7.2 CONCLUSIES EN SUGGESTIES

De hoofdvraag van dit onderzoek was: *“In hoeverre is er tussen de jaren '70 en '90 van de vorige eeuw binnen de Partij van de Arbeid een transitie zichtbaar van traditioneel sociaaldemocratische naar neoliberale argumentatie in het parlementaire debat over sociale zekerheid en welke verklaringen zijn hiervoor te geven?”* Het is belangrijk om bij de beantwoording van deze vraag een duidelijk onderscheid te maken tussen sociaaldemocratische waarden en de invulling van het praktische beleid. Tussen 1973 en de jaren '90 van de vorige eeuw zijn voor wat betreft sociaaldemocratische principes weinig tot geen transities waarneembaar. Het enige dat veranderd is, is dat het streven naar een gelijke samenleving vervangen is door het streven naar een gelijkwaardigheid. Solidariteit en sociale rechtvaardigheid waren en zijn echter leidende waarden achter sociaaldemocratische politiek van de PvdA gebleven.

Het praktische beleid van de sociaaldemocraten is in de loop der tijd echter wel veranderd. Het beleid omtrent sociale zekerheid tijdens Den Uyl was nog traditioneel

sociaaldemocratisch, maar Lubbers III heeft beleidsmatig een transitie gemaakt naar een activerend arbeidsmarktbeleid. Wim Kok heeft in zijn hierboven kort beschreven sociaaleconomische paragraaf van het regeerakkoord duidelijk laten zien deze ingeslagen weg te willen volgen. Het beleid van zijn kabinet bouwt voort op deze maatregelen en voegt er zelf maatregelen aan toe. Aanpassingen aan de polisvoorwaarden van sociale zekerheid, marktwerking in de uitvoering ervan en meer in het algemeen een activerend arbeidsmarktbeleid zijn reeds genoemd. Toch was sociale rechtvaardigheid een leidend principe achter de maatregelen en werden lagere inkomens in de doorwerking van bezuinigingen zoveel mogelijk ontzien.

De genoemde tweedeling komt ook terug in de behandelde debatten. Van Thijn, Wöltgens en Wallage verdedigen ieder op hun beurt bepaalde maatregelen die het kabinet neemt. Sommige beleidspunten krijgen in verschillende tijdsperioden meer nadruk dan de andere. Zo is er een duidelijke trend zichtbaar van een passief naar een activerend arbeidsmarktbeleid en accepteert de PvdA marktwerking op bepaalde vlakken in de uitvoering van sociale zekerheid. Deze beleidsveranderingen vloeien niet voort uit een transitie in sociaaldemocratische waarden, maar uit de omstandigheden die de sociaaldemocraten tot bepaalde beleidswijzigingen dwongen. Een duidelijke omslag in argumentatie is pas bij Wallage bij de aanvang van Kok I zichtbaar. Uit de analyse van het debat van Lubbers III bleek echter al dat er tijdens die regeerperiode al pijnlijke maatregelen in de sociale zekerheid genomen werden waarmee de PvdA instemde, alhoewel dit binnen de partij wel tot spanning leidde. De ingeslagen koers richting een meer activerend sociaal beleid komt echter wel overeen met de trend die Giddens (1998, 6) en Pennings (1999, 747) constateren.

Een combinatie van min of meer constante sociaaldemocratische doelen, doch ingevuld met middelen die in de loop van de tijd veranderen, is een logische samensmelting die de kern vormt van de *third way*. Deze combinatie zien we ook terug bij de PvdA in Nederland. Solidariteit en sociale rechtvaardigheid zijn in de loop der tijd de leidende principes van de sociaaldemocratische politiek gebleven. Met uitzondering van het creëren van een gelijkwaardige in plaats van een gelijke samenleving zijn deze

doelen constant. De PvdA heeft in de loop der tijd echter wel haar middelen aangepast om deze doelen te bereiken. Het sociaaldemocratische beleid heeft tussen de jaren '70 en '90 van de vorige eeuw dan ook op verschillende vlakken ingrijpende hervormingen doorgemaakt, bijvoorbeeld in de sfeer van de WW en de WAO. Daarnaast is het arbeidsmarktbeleid meer activerend geworden. Is het niet om financiële redenen, dan is het wel om de het arbeidsmarktbeleid aan te passen aan de moderne maatschappij waarin een volledige baan niet meer de norm is. Daarnaast is door Wallage vooral de sociale functie van werk benadrukt. Het vergroten van werkgelegenheid en het terugdringen van werkloosheid vanwege meerdere redenen een te prijzen beleidspunt, waar zowel de traditionele sociaaldemocratie als de *third way* achter staan.

Vervolgonderzoek zou de waargenomen trend kunnen doortrekken naar de 21^e eeuw en in het bijzonder kunnen toepassen op de sociaaldemocratie in Nederland sinds het aantreden van Rutte II in 2012, waar VVD en PvdA opnieuw met elkaar een coalitie sloten (zij het met een premier van andere politieke signatuur). Is hier net als tijdens de paarse jaren sprake van consensus of waren de twee partijen door de kiezers tot elkaar veroordeeld? Toekomstig onderzoek zou dan bijvoorbeeld de vergelijking kunnen trekken tussen de opstelling van de PvdA in het debat over de sociale zekerheid tijdens de twee kabinetten-Kok en het tweede kabinet onder Mark Rutte. Dit huidige onderzoek geeft wat dat betreft een bescheiden voorzet.

Het tijdsbestek en de omvang van dit onderzoek liet de analyse van slechts drie debatten toe. Het was onmogelijk om uit de drie debatten conclusies te trekken over de ontwikkelingen tijdens de kabinetsperioden, zowel binnen de regering in het algemeen als binnen de PvdA in het bijzonder. Hiervoor was aanvullende, reeds bestaande literatuur vereist. Daarnaast is de invloed van het Akkoord van Wassenaar in dit onderzoek lastig vast te stellen. De kabinetten in de directe jaren na het akkoord waren twee CDA/VVD-coalities en aangezien alleen de debatten over verklaringen van kabinetten waar de PvdA aan deel nam zijn geanalyseerd, is deze periode (tussen het Akkoord in 1982 en het aantreden van Lubbers III in 1989) vrijwel genegeerd. Het valt echter niet uit te sluiten dat het beleid van Wim Kok beïnvloed is door het Akkoord, daar

Kok zelf als voorzitter van de FNV één van de ondertekenaars van het Akkoord was.⁴³ Hoe groot deze invloed was en op welke wijze deze invloed heeft doorgewerkt, is in dit onderzoek onvoldoende aan bod gekomen.

Een laatste punt van kritiek is dat de debatten waarin specifieke wetsvoorstellen omtrent sociale zekerheid gedurende de kabinetsperioden behandeld werden, in dit onderzoek niet zijn meegenomen. Dit onderzoek focuste meer op de algemene visie van de PvdA op sociale zekerheid bij het aantreden van de drie betreffende kabinetten. Over een grondige visie op specifieke wetsvoorstellen over sociale zekerheid kan dit onderzoek echter geen valide conclusies trekken. In die zin is deze scriptie dan ook beperkt tot de horizon die de PvdA in de drie debatten uitzette voor de regeerperiode waar de partij op die momenten nog voor in de startblokken stond.

7.3 SLOTWOORD

Uit de debatanalyse valt lastig te concluderen dat de PvdA een neoliberale koers heeft ingeslagen. Welke conclusie kunnen we nu wel trekken uit de uitspraak van Wim Kok die als citaat van dit onderzoek gebruikt is? Heeft de PvdA een ideologische verandering ondergaan? Heeft de PvdA inhoudelijk de koers naar het midden ingezet? Ik zelf denk dat dit ongetwijfeld genuanceerder ligt. Ook hier moet weer duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen ideologische waarden en beleid. De sociaaldemocratische doelen zijn niet veranderd. Ik denk echter wel dat gesteld kan worden dat het sociaaldemocratische beleid dat de PvdA onder leiding van Wim Kok voerde, in de jaren '70 ondenkbaar zou zijn geweest. Men zou hierdoor voorzichtig kunnen stellen dat de PvdA in de laatste drie decennia van de vorige eeuw een transitie heeft doorgemaakt van een traditionele, ietwat starre partij naar een flexibele, misschien zelfs pragmatische partij, die door het aanpassen van haar middelen aan de steeds veranderende omstandigheden haar sociaaldemocratische doelen in kabinetsdeelname heeft kunnen realiseren.

⁴³ Parlement & Politiek: Akkoord van Wassenaar (1982). <http://www.parlement.com/id/vh8lnhrqszxy/akkoord_van_wassenaar_1982> (geraadpleegd op 15 juni 2013)

REFERENTIELIJST

- Bosmans, Jac en Alexander van Kessel (2011). *Parlementaire geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Boom
- Cox, Robert H. (1998). "From Safety Net To Trampoline: Labor Market Activation in the Netherlands and Denmark." *Governance*, Vol. 11, No. 4: 397 – 414
- De Rooy, Piet (2010). *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets en Mets
- Gerring, John (2007). *Case Study Research. Principles and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press
- Giddens, Anthony (1998). *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Giddens, Anthony (2000). *The Third Way and its Critics*. Cambridge: Polity Press
- Green-Pedersen, Christoffer, Kees van Kersbergen en Anton Hemerijck (2001). "Neo-liberalism, the 'third way' or what? Recent social democratic welfare policies in Denmark and the Netherlands." *Journal of European Public Policy*, Vol. 8, No.2: 307 – 325
- Hague, Rod en Martin Harrop (2010). *Comparative Government and Politics. An Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Hinnfors, Jonas (2011). *Social Democracy*. In: Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser en Leonardo Morlino (2011). *International Encyclopedia of Political Science*. SAGE Publications: 2424 – 2427
- Huo, Jingjing (2009). *Third way reforms. Social democracy after the golden age*. Cambridge: Cambridge University Press
- Klitgaard, Michael Baggessen (2007). "Why are they doing it? Social democracy and market-oriented welfare state reforms." *West European Politics*, Vol. 30, No. 1: 172 – 194
- Kok, Wim (1994). *Brief van de formateur*. Handelingen Tweede Kamer (1993-1994). Kabinetsformatie 1994. 15 augustus

- Pels, Dick (2002). "Socialism between fact and value: from Tony Blair to Hendrik de Man and back." *Journal of Political Ideologies*, Vol. 7, No. 3: 281 – 299
- Pennings, Paul (1999). "European social democracy between planning and market: a comparative exploration of trends and variations." *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, No. 5: 743 – 756
- Schumacher, Gijs (2012). "'Marx' or the Market? Intra-Party Power and Social Democratic Welfare State Retrenchment." *West European Politics*, Vol. 35, No. 5: 1024 – 1043
- Young, Brigitte (2011). *Neoliberalism*. In Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser en Leonardo Morlino (2011). *International Encyclopedia of Political Science*. SAGE Publications: 1677 – 1680

APPENDICES

Appendix 1: lijst van de in het onderzoek gebruikte afkortingen

ABW	Algemene bijstandswet
AOW	Algemene ouderdomswet
ARP	Antirevolutionaire Partij
CDA	Christen Democratisch Appèl
D66	Democraten '66
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
KVP	Katholieke Volkspartij
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
PPR	Politieke Partij Radikalen
PvdA	Partij van de Arbeid
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering
WW	Werkloosheidswet

Appendix 2: overzicht van de in het onderzoek geanalyseerde debatten

DRV1973	Handelingen Tweede Kamer (1972 – 1973), 41 ^e vergadering, 28 mei 1973 en 42 ^e vergadering, 29 mei 1973. Beraadslaging over de regeringsverklaring.
DRV1989	Handelingen Tweede Kamer (1989 – 1990), 15 ^e vergadering, 28 november 1989. Debat over de regeringsverklaring en de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor 1990.
DRV1994	Handelingen Tweede Kamer (1993 – 1994), 86 ^e vergadering, 31 augustus 1994. Debat over de regeringsverklaring.

Appendix 3: zetelverdeling Tweede Kamer na 29 november 1972

Partij	Zetelaantal	Partij	Zetelaantal
PvdA	43	D'66	6
KVP	27	DS'70	6
VVD	22	SGP	3
ARP	14	Boerenpartij	3
PPR	7	GPV	2
CHU	7	PSP	2
CPN	7	RKPN	1

Bron: Parlement & Politiek: "Verkiezingen 1972" < http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwu/verkiezingen_1972 > (geraadpleegd op 12 juni 2013)

Appendix 4: zetelverdeling Tweede Kamer na 6 september 1989

Partij	Zetelaantal	Partij	Zetelaantal
CDA	54	SGP	3
PvdA	49	GPV	2
VVD	22	RPF	1
D66	12	CD	1
GroenLinks	6		

Bron: Parlement & Politiek: "Verkiezingen 1989" < http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwz/verkiezingen_1989 > (geraadpleegd op 12 juni 2013)

Appendix 5: zetelverdeling Tweede Kamer na 3 mei 1994

Partij	Zetelaantal	Partij	Zetelaantal
PvdA	37	CD	3
CDA	34	RPF	3
VVD	31	SGP	2
D66	24	GPV	2
AOV	6	SP	2
GroenLinks	5	Unie 55+	1

Bron: Parlement & Politiek: "Verkiezingen 1994" < http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/verkiezingen_1994 > (geraadpleegd op 12 juni 2013)